

CHALMERS

Chalmers Publication Library

Innovativt bostadsbyggande? Om några tendenser i europeisk bostadsarkitektur

This document has been downloaded from Chalmers Publication Library (CPL). It is the author's version of a work that was accepted for publication in:

Bostadens rum

Citation for the published paper:

Nilsson, F. (2007) "Innovativt bostadsbyggande? Om några tendenser i europeisk bostadsarkitektur". Bostadens rum

Downloaded from: <http://publications.lib.chalmers.se/publication/84730>

Notice: Changes introduced as a result of publishing processes such as copy-editing and formatting may not be reflected in this document. For a definitive version of this work, please refer to the published source. Please note that access to the published version might require a subscription.

Chalmers Publication Library (CPL) offers the possibility of retrieving research publications produced at Chalmers University of Technology. It covers all types of publications: articles, dissertations, licentiate theses, masters theses, conference papers, reports etc. Since 2006 it is the official tool for Chalmers official publication statistics. To ensure that Chalmers research results are disseminated as widely as possible, an Open Access Policy has been adopted. The CPL service is administrated and maintained by Chalmers Library.

(article starts on next page)

Innovativt bostadsbyggande?

Om några tendenser i europeisk bostadsarkitektur

Fredrik Nilsson

VM-husen, Örestaden, Köpenhamn, Plot, 2005.

Innovativt bostadsbyggande har efterfrågats under lång tid, men framförallt har fokus legat på ekonomi och försök att pressa ytor och kostnader så mycket som möjligt. Att det innovativa kan vara så väldigt mycket mer är självklart. Att svara på vad som egentligen är innovativt är däremot inte så lätt eftersom själva boendet och bostaden är en del av ett väldigt komplext fält av relationer och betydelser som inbegriper många aspekter av såväl individ som samhälle.

Viktigt är dock att fråga sig vad som händer i världen runt omkring oss. Finns något av intresse att inspireras eller dra lärdom av? Samtidigt är det viktigt att få till en diskussion kring vad som egentligen är innovativt i de försök till nyskapande som uppmärksammas, att försöka gå bortom dagens moden, ekonomiska "sanningar" och slagkraftiga formspråk, för att förhoppningsvis på djupet finna intressanta tillvägagångssätt och insikter både relevanta för vår nutida samhällssituation och användbara i en svensk diskussion.

Under 2006 utkom flera tidskrifter som på olika sätt tar upp bostadsproblematiken och framförallt diskuterar flerbostadshus. Tidskrifterna *Detail*, *Deutsche BauZeitschrift*, *A+U* och *Archplus* valde under 2006 att i temanummer belysa bostadsfrågor på lite olika sätt.¹ Intressant att notera är att tre av dessa tidskrifter i huvudsak är tyskspråkiga, och att

den fjärde som är japansk uteslutande visar upp europeiska exempel. Detta kanske kan ses som att intresset för bostadsarkitektur som är mer än exklusiva villor återigen har ökat, att den europeiska bostadsarkitekturen håller hög klass och att det framförallt är i den tyskspråkiga regionen som man driver en medveten diskussion. Självklart kan man diskutera vad detta beror eller är tecken på, men det jag här vill göra är att visa lite av vad de olika tidskrifterna tar upp och vilka projekt de presenterar som observationer i mer djupgående omvärldsanalyser att göra på andra håll. Flera av de frågor och tendenser tidskrifterna pekar på ligger i linje eller överlappar varandra och flera av projekten återkommer.

MÅNGFALD, FLEXIBILITET, ANPASSNINGSFÖRMÅGA

Detail 3:2006 har temat "Flerbostadshus" och väcker direkt i rubriken till den inledande ledartexten frågan ifall dagens bostadsbyggande handlar om att åstadkomma mångfald och variation snarare än flexibilitet.² Viss flexibilitet har ju alltid varit nödvändigt vid projektering av flerbostadshus, p.g.a. det ständigt närvarande oberäknerliga elementet, nämligen de boende. Varken arkitekter, byggare eller investerare vet här precis vem man planerar för och man har förlitat sig på marknadens konventioner. Idag när den traditionella utgångspunkten inte längre gäller – av alla hushåll i t.ex. Stockholm består idag endast ca 20% av kärnfamiljer – behöver vi nya begrepp för att möta och hantera planering för framväxande nya familjekonstellationer, såsom en-persons eller två-persons familjer, utökade familjer, särboende, lägenhetsdelande av olika slag. Vad man visar i tidskriften är att ett brett spektrum av olika slags bostäder är nödvändigt, men också möjligt att åstadkomma. I många fall har den underliggande strategin hos arkitekter och projektutvecklare varit att nå en stor mängd olika typer av bostäder inom samma byggnad snarare än att syfta mot neutral flexibilitet med "flyttbara väggar".

Många av exemplen man presenterar i tidskriften visar även på en tendens till alltmer använda "loggior" istället för balkonger. I en artikel behandlar man dessutom de

Loggior, indragna från fasad, ersätter balkongen som den klassiska lösningen på bostadens utomhusyta. Här ses de i fyra bostadshus av Beath Rothen, Zürich, 2003.

nya bostadsfasader som detta innebär i en artikel med titeln "Balkongen är död – länge leve loggia".³ Utomhusyta är alltid viktigt i en bostad och balkongen har varit den klassiska lösningen på detta. En från fasaden indragen loggia ger istället större avskildhet till de boende och till arkitekten möjlighet att ge byggnaden mer urbana kvaliteter med obrutna fasader och inga skuggor från utskjutande element.

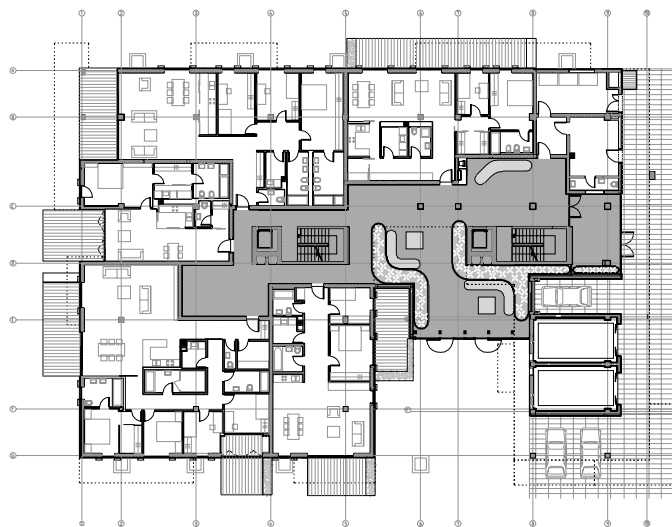
I tidskriften har många av de presenterade projekten loggior och ett tydligt exempel är ett bostadsprojekt av Beath Rothen i Winterthur, Zürich från 2003. I en öppet formgiven, men urbant strikt fasad med skjutbara alumi-

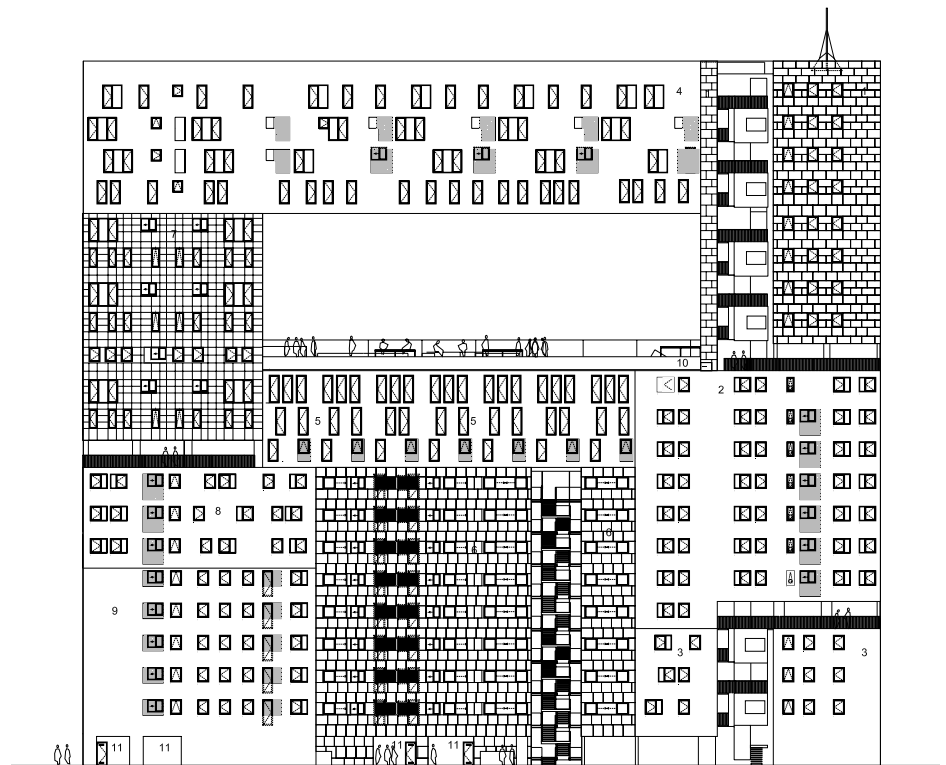
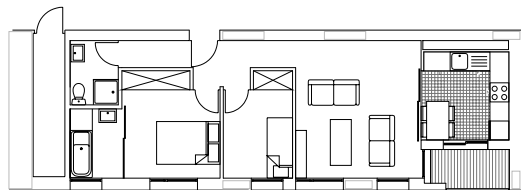
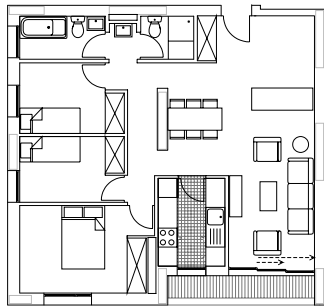

Condominium Trnsovski Pristan, kallat "Salamandern", Ljubljana, Sadar Vuga Arhitekti, 2004.

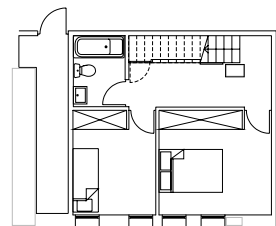
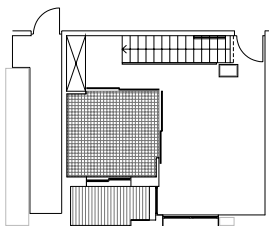
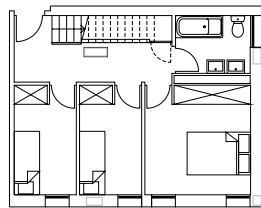
niemelement har varje lägenhet en loggia som samspe-
 lar med de inre rummen utformade för att ge ljus och
 utblickar.

Sadar Vuga Arhitektis bostadshus "Salamandern" i
 Ljubljana är på många sätt ett ganska extremt exempel
 på tendensen att i en och samma byggnadskropp ha en
 mängd olika lägenhetstyper. I detta trevånings bostads-
 hus klätt med svarta, grå och gula keramiska plattor i ett
 pixelerat mönster finns 15 stycken helt olika lägenheter
 med storlekar mellan 81 och 364 m². Kring ett gemensamt
 entrérum – som är tänkt att vara ett förenande socialt rum
 – har man försökt att ge varje bostad något av enfamiljs-
 husets fördelar, såsom optimalt ljusinfall och unik rums-
 organisation.

"Mirador", Madrid, MVRDV & Blanca Lleó, 2005. Ett komplex av en stor mängd olika lägenheter.

Vi kan se allt fler exempel på byggnader som ett slags sammanhållen mångfald. I Madrid finns bostadshuset "Mirador", 2005 av MVRDV och den spanska arkitekten Blanca Lleó, en byggnad som ett komplex av mängder av bostadstyper. Här finns duplex och triplex lägenheter vid sidan av mer traditionella enplans i olika storlekar. Man har också arbetat medvetet med de gemensamma rummen och i fasad ser man artikulerat i rött hur ett inre socialt kommunikationsrum slingrar sig genom byggnaden. Karaktäristiskt är även den stora håltagning som högt upp i lamellen bildar ett tillgängligt offentligt rum med utsikt över staden.

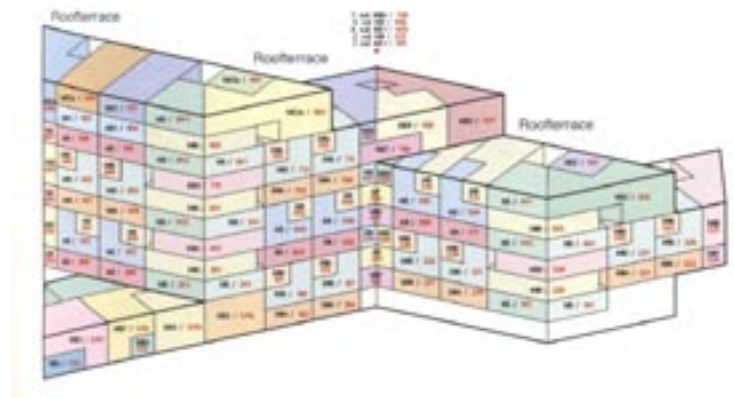

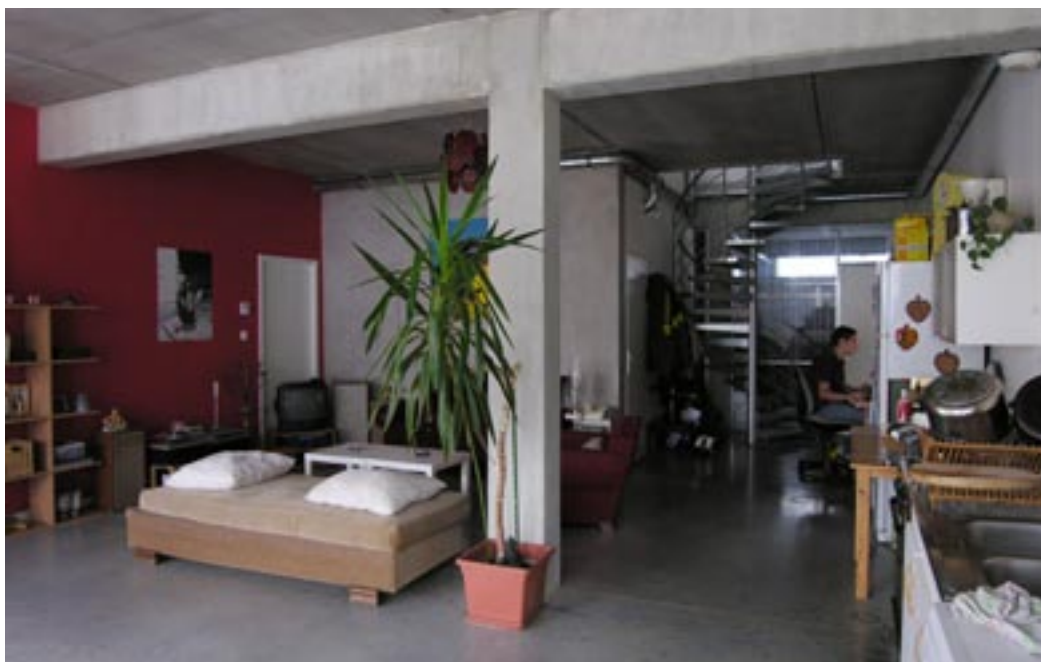
Bostadshuset "Stanga", Rovinj, Helena Paver Njiric, 2004.

Ovan och nedan: VM-huset, Örestaden, Köpenhamn, Plot, 2005. Ett intrikat tredimensionellt pussel av olika lägenheter i en såregen gestaltning.

Att ge ett inre halvoffentligt rum omsorgsfull ljusföring och gestaltning har Helena Paver Njiric arbetat med i bostadskvarteret "Stanga" i Rovinj i Kroatien, ett rum som även här omges av varierade lägenhetstyper. Husens övergripande form är som en modernt abstraherad, men samtidigt förvriden variant av den traditionella intilliggande bebyggelsen. I det nordiska sammanhanget finns förstås som ett tydligt exempel VM-huset i Örestaden av Plot 2005. Detta kinesiska pussel av dryga 70 olika lägenhetstyper med sina uppglasade fasader har fått stor uppmärksamhet och väckt debatt av olika slag. På vilka sätt detta överraskande projekt – både arkitektoniskt, socialt och ekonomiskt – kommer att påverka nordisk bostadsproduktion återstår att se.

Cité Manifeste, Mulhouse,
Lacaton & Vassal, 2005.
Ett tydligt exempel på "raw
space".

Om mångfald kanske på vissa sätt tycks ersätta en inbyggd flexibilitet är ändå frågan om bostädernas förmåga att uppfylla en mängd krav som förändras över tid viktig, deras möjligheter att anpassa sig till olika livsmönster, behov och önskningar i framtiden. Frågan om "anpassningsförmågan" är just vad som man tar upp i *Deutsche BauZeitschrifts* temanummer "Neue Wohnformen", nya bostadsformer. Här pekar man på att det inom arkitekturen traditionellt har funnits två strategier att möta detta. Den första har varit en "omvandlingsbarhet", en fysisk förändring av rummen över tid, där Rietvelds Schröder Haus i Utrecht kan ses som en exponent. Den andra strategin har varit "optionalitet", eller generalitet, en funktionell obestämdhet i planen genom rika möjligheter till rumsliga kombinationer.

Genom de återupptäckta möjligheterna hos s.k. "lofts" och industrins tänkande, miljöer och material börjar nu

en tredje strategi bli allt vanligare: att erbjuda vad man kallar "raw space" med speciella haptiska och arkitektoniska kvaliteter.⁴ Kvaliteten hos utformningen manifesterar sig inte här i kompletta, funktionellt formade rum för normerade brukare (eller "kunder") utan ligger snarare i att till lågt pris lyckas åstadkomma största möjliga yta med andra mer abstrakta egenskaper som ljus, öppenhet, materialitet. Man erbjuder strukturer där en mångfald av individualiserade boenden kan finnas och utvecklas bredvid varandra. Från att från början kanske ha varit en elitistisk modell i högkulturella kretsar börjar detta "råa rum"-tänkande präglade estetiken hos mer kollektiva boendeformer.

Lacaton & Vassals uppmärksammade projekt i Cité Manifeste i Mulhouse är kanske det tydligaste exemplet på "raw space". I deras tvåvåningshus med 14 lägenheter har man på en betongstomme ställt växthuskonstruktio-

ner från det industriella jordbruksbyggandet.⁵ I denna råa struktur har de med bottenvåningens ibland snedställda lägenhetsskiljande väggar och den övre våningens lätta och öppna konstruktion skapat variation och individuella bostäder på ett rationellt sätt som inbjuder till att göra bostaden till sin.

DIVERSITET OCH ATMOSFÄR

Utav de fyra tidskrifterna är det *Archplus* som tar det största greppet på bostadsfrågan. I deras temanummer "Wohnen – wer mit wem, wo, wie, warum" försöker de koppla bostadutvecklingen till en rad faktorer och krafter som påverkar och förändrar boendet idag. Samtidigt påpekar man att boendet under så lång tid har varit ett kulturellt slagfält och en plats för uppfostran att vi inte helt från grunden kan tänka nytt kring det – "vi är 'inbodda' i rumskonfigurationer, kulturella modeller och sociala organisationsformer".⁶

Boendet definierar i och för sig ett visst eget territorium, men det är aldrig helt privat utan snarare själva centrum för samhällelig självförståelse. Sammanfattningsvis: "I boendet sammanflätas allt: historiskt arv och aktuell utveckling, ekonomiska omständigheter och sociala förutsättningar, kulturella seder, psykologiska faktorer, personliga intressen och sympatier, och naturligtvis det vardagliga livets helt banala krav".⁷ Boendet kan alltså – som många av oss självklart är väl medvetna om – ses som ett oerhört komplext område som är svårt att helt överblicka och förstå. Boendet är ett område som dessutom kan vara svårt att förändra eftersom det å ena sidan är en del av ett flertal många gånger tröga strukturer, å andra sidan ständigt påverkas av aktuella krafter i samhället som ligger utanför planerarens traditionella möjligheter att se och kontrollera.

Därför är det ännu viktigare att på allvar undersöka detta komplexa fält för att ge arkitekter, planerare, investerare och politiker verk samma redskap både konceptuellt och praktiskt. I *Archplus* gör man ansatser av båda

slag, dels behandlar man ett antal aktuella problem- och frågeställningar, dels försöker man att analysera och kategorisera delar av de senaste årens bostadsproduktion sammanställda i vad man kallar "plan-tablår"⁸ användbara i det praktiska gestaltandet.

Den fråga man börjar med kan betraktas som en av huvudfrågorna inom bostadsarkitekturen och som haft oförändrad aktualitet sedan ett kvartsekel, nämligen "Hur korresponderar de erbjudna rumsliga lösningarna med de förändringar vårt samhälle genomgår?". Våra samhällens strukturer, som i mycket varit baserade på småfamiljen, påverkas nu på olika sätt av demografisk utveckling, nya sociala mönster och en växande individuell tendens, samtidigt som nya arbetsförhållanden påverkar såväl boende som fritid.

En fråga som följer är då: "Hur påverkar den allenarådande marknaden bostadsutbudet?". En uppfattning är ju att med en balanserad tillgång och efterfrågan så uppnås rätt kvalitet och sammansättning av utbudet. Rent teoretiskt utvecklas en större mångfald och variation när detta efterfrågas, och i *Archplus* menar man att det faktiskt tycks vara fallet. Redaktörerna för temanumret ser ingen dominerande tendens i det ökade utbudet på framförallt den europeiska marknaden. Snarare noterar även de en större mångfald och diversifiering, där chansen för varje nytt erbjudande finns i skillnaden till de andra. Vad ligger bakom ett sådant resonemang?

Jo, redaktörerna menar att "diversifiering" är en strategi för marknaden att minska risken hos de investeringar som görs. Detta hänger ihop med frågan som just är "Hur kan vi minska risken i det som byggs?". Spannet mellan å ena sidan investerare och byggare som projekterar för en oftast okänd brukare och å andra sidan köpare eller hyresgäst har genom tiderna lett till många felspekulationer. Idag är osäkerheten större än någonsin med alla nya hushållsformer och boendegrupper, en ökande andel äldre som ställer andra och större krav än tidigare, allt större skillnader i önsknings på boendet även mellan olika livs-

faser för samma individer, och de nya förhållandena mellan arbete och boende. Detta är faktorer som ständigt modifierar en alltmer svårgräpbar, individualiserad och diversifierad efterfrågan.

Vad man nu kan se är att svaret på denna diversifierade efterfrågan är ett alltmer diversifierat utbud där olikheter, variation och det unika är ledstjärnor. Tydligt är just strategin att det inte främst är byggnaderna i sig som varierar utan själva bostäderna de innehåller, där man finner alltför olika sorters bostadstyper inom en och samma byggnad. De blir ett slags byggnadshybrider med en blandning av olika typer, storlekar, kvaliteter. Vid sidan av att få en egen speciell bostad efterfrågas även en bred sammansättning av lägenheter i huset för övrigt.⁹

En viktig och intressant tendens som tidskriften pekar på är hur bostaden allt mer har kommit att dras in i kapitalismens skapande av varor med värden utöver själva bruksvärdet. Mode och designbranschen – kanske framförallt produktdesign i allt från stora bilar till små ipods – har ju länge arbetat med detta. Inredning och möbeldesign är delar av arkitekturen som funnits i detta fält, medan själva byggnaderna och bostaden inte medvetet har behandlats så. Nu ser vi hur även bostaden blir något av en handelsvara och påverkas av en ”varuestetik” som handlar mer om att skapa atmosfärer och sinnesstämningar än sakligt stödjande funktioner. Självklart handlar det i detta sammanhang också om att skapa sin egen identitet och signalera status. Att ”homestyling” är en så utbredd och framgångsrik trend vid bostadsförsäljning kanske kan ses som en del i detta.

TÄNKANDE I BLOCK OCH ZONER

Ett intressant fenomen är dock när man börjar betrakta bostaden och dess rum på andra sätt, och börjar gestalta den med utgångspunkt från atmosfärer. Det traditionella sättet att se rum med dess funktionella definitioner ersätts då med ett tänkande i zoner karaktäriserade av stämningar, sinnestillstånd och aktivitet av olika slag. Man

talar då om över tid varierande zoner för lugn, spänning, inspiration, koncentration, umgänge, vila, istället för att tala om de mer statiska sovrummen, matplatsen, arbetsrummet.

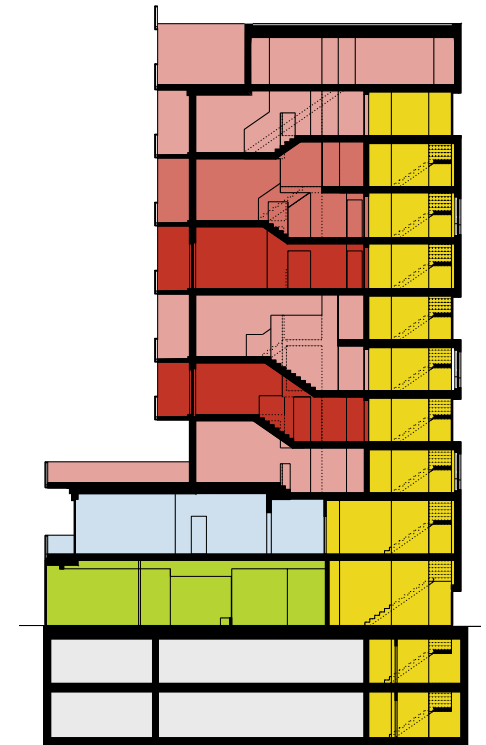
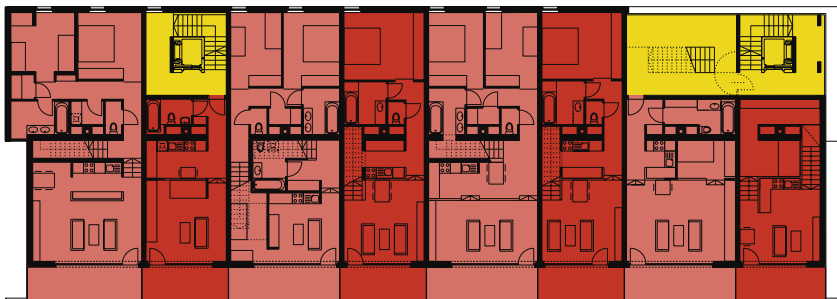
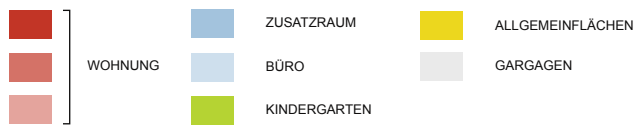
De kategorier som man ställer upp i den intressanta sammanställningen som görs i de s.k. ”plan-tablåerna” tolkar jag som ett uttryck för två viktiga tendenser i den europeiska bostadsarkitekturen – diversifiering och zontänkande. Ett ganska brett spektrum av bostadsprojekt delas in i två huvudkategorier – Kombinatorik och Zoneriering – var och en med två underkategorier.

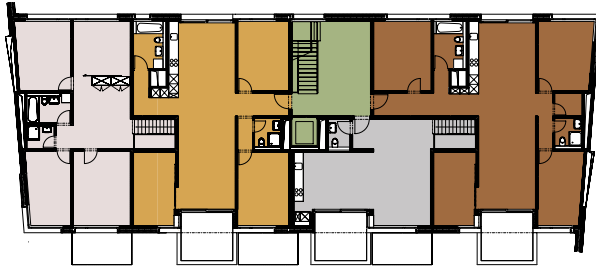
Den första kategorin – ”Kombinatorik” – handlar om hur man inom samma byggnad kan uppnå variation genom att på olika sätt kombinera block av rum och skapa olika relationer dem emellan, genom att å ena sidan ge förutsättningar för variabilitet i bostadens eller byggnadens plan, å andra sidan kombinera rum i en tredimensionell ihopflätning. Bland de projekt som återfinns i den första underkategorin kan nämnas Juul & Frosts *Bedre Billigere Boliger* i Köge, Danmark, 2004–2007, där grundmodulerna med måtten 12 x 6,3 x 2,8 med en våtrumskärna kan kombineras till lägenheter mellan 65 och 129 m². Här finns även Diener & Dieners bostäder i Olympiska byn, Turin, 2006, som i plan har som grund en ”nätverksstruktur” av rum som i de olika våningsplanen kan kombineras på olika sätt genom att öppningar tas i väggarna. Schaudt Arkitekten gjorde i Konstanz 2001 ett bostadshus där man på liknande sätt inom ett konstruktionsraster har inrymt en stor mängd olika lägenheter genom både interna trappor och loftgångar.

I den andra underkategorin kan man självklart infoga Plots VM-husen som ett tydligt exempel på ett avancerat tredimensionellt tänkande som flätar lägenheter runt varandra på intrikata sätt. Här finns dock andra exempel, där det kanske mest kända är Delugan Meissls City Lofts i Wien från 2004 som har en mångfald av olika lägenhetslösningar genom flertal höjdförskjutningar i sektion. Ett annat intressant projekt är på Leimbachstrasse i Zürich av

Ovan: Bedre Billigere Boliger, Ølby vid Køge, Juul/Frost Arkitekter, 2004–2007.
 Nedan: Wienerberg City Lofts, Wien, Delugan Meissl Associated Architects, 2004.”

Pool Architekten 2005, där lägenheter kombinerats i tre dimensioner kring trapphus på sätt som skapar varierade lägenheter och även ger dessa annorlunda trespännare större ”räckvidd” i huset. Pool Architekten har utvecklat en tvåvåningsmodul av sexlägenheter – kallad en “Six-pack” – som de använder som baselement i huset. I denna kombineras två etagelägenheter med fyra enplans kring ett trapphus, vilket ger en hanterbar enhet och balans mellan unika lösningar och återkommande grundtyper. Zimpfer & Partner har utvecklat ett byggsystem av L-formade lägenhetsmoduler som innehåller ett rum med dubbel höjd, vilka kan indelas och flätas samman på olika sätt. Ett första hus med detta system är nu under byggnation i Reinfelden.

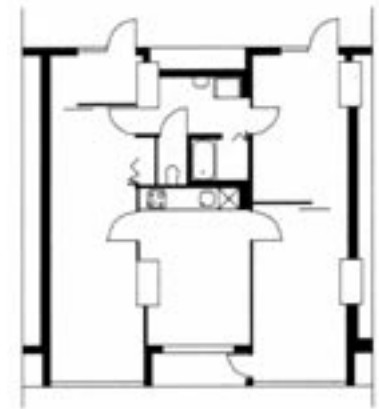

Leimbachstrasse, Zürich, Pool Architekten, 2005.
T.h. den s.k. “Six-pack”-modulen.

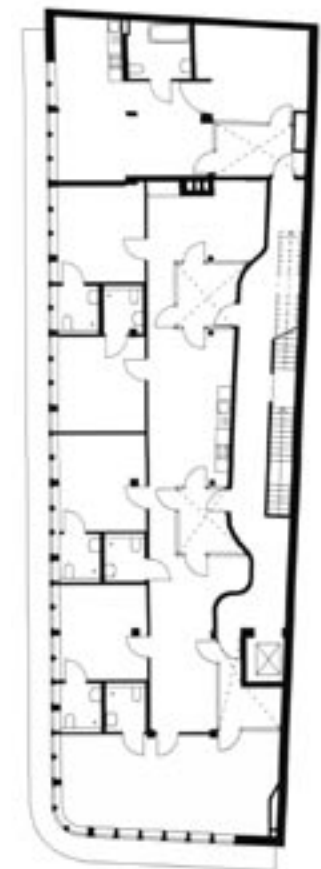

I den andra huvudkategorin – Zonierung – handlar det just om hur ett zontänkande kan användas för att å ena sidan ordna och tillägna rum bestämning utifrån ett socialt perspektiv, och skapa funktionell ihopflätning å den andra. Hur detta skiljer sig åt kan kanske vara svårt att se eftersom båda har med den rumsliga användningen att göra. Främst rör det skillnaden mellan social aktivitet och praktisk funktion, vilka självklart ofta är intimt sammankopplade. I projekt som Canal Court i Tokyo, 2003, av Riken Yamamoto & Field Shop, har man arbetat med att försöka kombinera arbete och boende genom att ge två entréer till lägenhetsplaner som strukturerats i zoner vilket kan tillhöra antingen bostaden eller det mindre kontoret, studion eller lokalen. Cité Manifeste i Mulhouse återkommer även här, men nu med Duncan Lewis projekt där det på spännande sätt till ett större gemenskapsrum har kopplats avskilda volymer med obestämt innehåll. Olika former av mer kollektivt boende organiseras ofta utifrån just zoner av olika social karaktär. I ombyggnaden av Kaufhaus Breuer i Eschweiler till vanliga lägenheter och äldreboende har BeL medvetet arbetat med ljusföringen till de olika zonerna genom bl.a. ett antal ljusschakt som ger tydlig karaktär åt det inre. Även Brendeland & Kristoffersens uppmärksammade gemenskapsboende i Svartlamoen är strukturerat i zoner för individ och gemenskap.

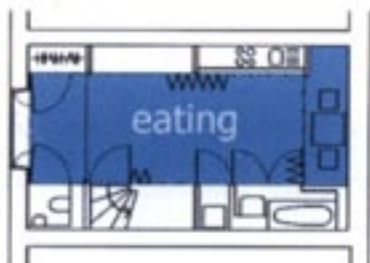
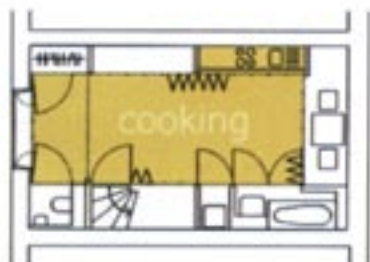
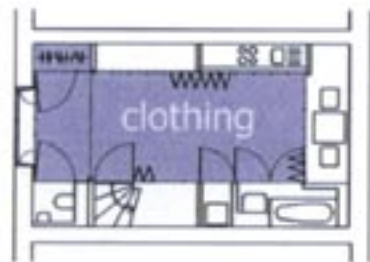
Bland de mer funktionellt zonerade projekten kan nämnas MESH House i Tokyo av Chiba Manabu, som till skillnad från de ofta central placerade servicestråken har valt att lägga olika servicerum utmed kanten av våningsplanen. Funktionsstråkens placering och deras transparenta utformning ger lägenheten en speciell riktning och ljusföring.

Canal Court Shinonome, Tokyo, Riken Yamamoto & Field Shop, 2003.

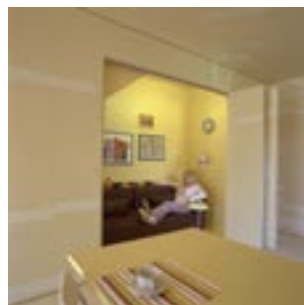
Kaufhaus Breuer, Eschweiler, BeL, 2006.

“Schwarzer Laubfrosch”, Bad Waltersdorf, Splitterwerk, 2004. Ett neutralt centralrum “informerar” av olika funktioner i väggarna.

Ett av de mer överraskande och intressanta projekten är Splitterwerks ”Schwarzer Laubfrosch” i Bad Waltersdorf, 2004. Denna ”svarta lövgroda” är en ombyggnad av en brandstation, vilken har getts ett hölje av svarta träribbor som nu blir överväxt av ett lövverk. Här har små etagelägenheter inrymts, där ett funktionsneutralt centralrum ”informerar” av funktioner som finns inbyggda i väggarna. Med en säregen gestaltning i material och färgsättning har man skapat varierade bostäder som även ändrar karaktär och förändras genom användning.

Tänkandet i överlappande zoner istället för avgränsade rum finns tydligt i mer experimentella projekt att skapa kompakta prefabricerade enheter som kan flyttas och kombineras på olika sätt. Horden Cherry Lee Architects har utvecklat ett system kallat Micro-compact home som i en version nu finns som studentbostäder på universitetsområdet i München. I dessa lätta, transportabla kuber med sidan 2,65 m behövs inga möbler utan rummet

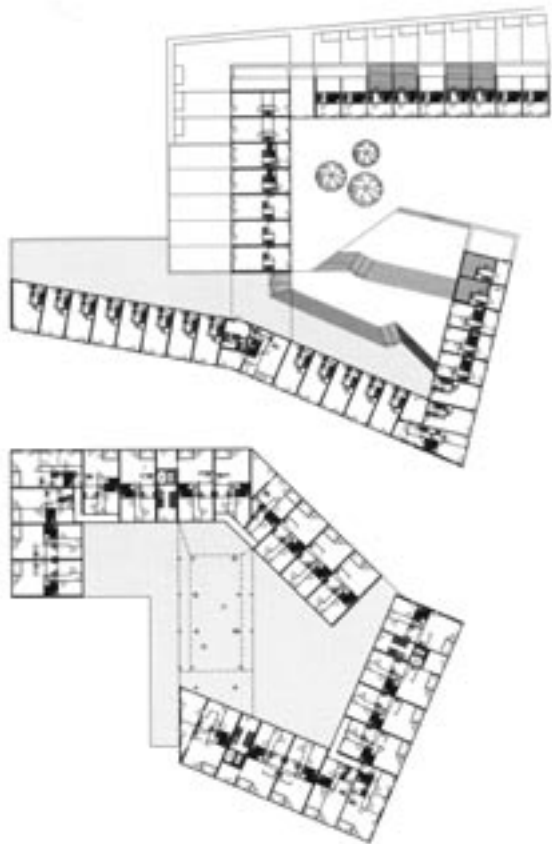
Nomadhome, Gerold Peham, 2006.

omvandlas för olika aktiviteter. Själva kuberna är upphöjda från marken med avsikt att ge minimal inverkan på platsen och kan vara ensamma enheter eller kombineras till större strukturer. Gerold Peham har utvecklat ”nomadhome”, ett byggsystem i en flyttbar prefabricerad struktur som fått sina mått för att enkelt kunna transporteras på långträdare. Tanken är att man ska kunna ta med hela sin bostad om man flyttar till annan ort om man t.ex. får nytt arbete. Enheterna kan kombineras ihop och har förutom att vara bostad i Salzburg även använts som paviljong för festivalinformation eller mindre utställningar.

Mycket av diskussionerna kring boendet fokuserar lätt på själva bostaden eller på den enskilda byggnaden, samtidigt som läget och placering i omgivning eller staden av mäklare och försäljare understryks som kanske den viktigaste faktorn. Självklart finns det även projekt som försöker utveckla just bostadens relation till staden och Schlot 1&2 av S333 i Groningen – ursprungligen en vinst i Euro-

pan – arbetar med att finna nya relationer och olika grader av offentliga och privata urbana rum. Dessa bostadshus, även de med stor mängd varierade lägenhetstyper, är lika mycket ett stadsbyggnadsprojekt där man hittat en gestaltning som har ett modernt uttryck, men som samtidigt anpassar sig till den befintliga bebyggelsens form och struktur.

Schlot 1 & 2, Groningen, S333 Architecture + Urbanism, 2002.

NYA TÄNKESÄTT OCH GAMLA KUNSKAPER

Vad av allt detta är då innovativt? Vad är intressant i och överförbart till en svensk situation? Jag tänker inte ge några svar utan snarare uppmana till att diskutera det i olika sammanhang. En blick utåt för att se hur andra gör och tänker är viktigt för att både utveckla angreppssätt i egna handlingar och begrepp som ger kraft åt egna tankar och samtal. I en sammanfattande reflektion över vad tidskrifterna betonar kan jag konstatera att diversifiering är ett nyckelord, en önskan om att åstadkomma förutsättningar för så mycket olikheter som möjligt. Denna mångfald av det speciella är inte driven av arkitekterna enbart utan framstår som i grunden ekonomiskt motiverad, där drivkrafter är marknaden och stor spridning av riskerna. Intressant att notera är att våga göra det annorlunda, att ta risker i det enskilda projektet kan visa sig vara just vad "marknaden" nu sukter efter. Vad man inte har sett tidigare finns det ju innan det visats (och allra helst realiserats) heller inte någon efterfrågan på. VM-husens framgångsaga visar på detta, men hur långsiktigt det håller är ännu oklart. Många små risker och chansstagningar innebär dock totalt sett mindre risk än att satsa allt på vad som idag kanske ser ut som ett säkert kort. Det är viktiga aspekter att också ha med i diskussionen om det industrialiserade byggandet, där "kundfokus" och "masscustomisation" i detta sammanhang är viktigare att få med än massproduktion. Kan vi hantera en önskan om det unika, blandning av olika typer och tredimensionellt sammanflätade lägenheter samtidigt som det byggs industriellt? Verkligen en utmaning för branschen.

Även om diversitet och mångfald är en påtaglig strategi idag har inte frågan om flexibilitet och föränderlighet spelat ut sin aktualitet. Tvärtom ser man många som försöker ta upp teman från tidigare diskussioner, nu i nytt ljus. Bernard Leupen är en av de som ställer sig frågan vad som gör att vissa byggnader förmår anpassa sig till de mest skilda funktioner och användningar och ändå behålla sin karaktär och arkitektoniska kvalitet.¹⁰ I diskussioner

om flexibilitet fokuserar vi ofta de föränderliga elementen, men Leupen utgår istället från de permanenta. De är dessa som bildar ramar inom vilka ett generellt och föränderligt rum finns, och han understryker vikten av att ramen blir specifik, att artikulera dem arkitektoniskt. I analyser av byggnader genom arkitekturhistorien fram till idag kan man se att de med ett tydligt uttryck faktiskt klarat förändringar bäst och gett större frihet på längre sikt. Intressant att konstatera är att mycket av de arkitektoniska kunskaperna främst finns lagrade i byggnader och formgivningar, och att vi mer medvetet genom analyser kan lyfta fram även gamla kunskaper och tänkesätt på nytt. Angeläget idag är både att bättre formulera erfarenheter ur praktiken och tidigare perioder och att utveckla nya relevanta begrepp och tänkesätt kring boendet i dagens samhällsliga situation. En viktig uppgift för arkitekturforskningen, både för att ta tillvara kunskap men även för att kunna förändra alla de tröga strukturer boendet är en del av.

Fredrik Nilsson, är arkitekt SAR/MSA och tekn dr, utbildad vid Chalmers Arkitektur, där han tog arkitektexamen 1993 och disputerade 2002 på avhandlingen *Konstruerandet av verkligheter. Gilles Deleuze, tänkande och arkitektur*. Han är verksam som forskare och lärare på Chalmers Arkitektur, och sedan 2000 anställd på White arkitekter.

NOTER

1. *Detail. Geschosswohnungsbau* 3:2006; *Archplus. Wohnen – wer mit wem, wo, wie, warum* 176/177:2006; *Deutsche BauZeitschrift* 1:2006; *a+u. Housing Currents* 429:2006.
2. Frank Kaltenbach (2006), "Wohnen heute – Vielfalt statt Flexibilität?/Housing Today – Variety Instead of Flexibility?", s 140.
3. Frank Kaltenbach (2006), "The Balcony is Dead. Long Live the Loggia? New Facades in Housing", s 162–165.
4. Juan Pablo Molestina (2006), "Standpunkt – Zum Thema 'Neue Wohnformen'", s 4.
5. Se Sten Gromarks artikel i denna bok, och även Claus Käpplinger (2006), "La Cité Manifeste. Experimentelle Wohnanlage in Mulhouse", s 32–39.
6. Sabine Kraft, Julia von Mende & Simone Kläser (2006), "Editorial – 'Hier bin ich Mensch, hier darf ich's sein!'", s 16.
7. *Ibid.*, s 16.
8. Se Sabine Kraft, Julia von Mende & Simone Kläser (2006), "Die Grundrisstableaus", s 51.
9. Att detta är påtagligt även i den svenska situationen framkom vid seminarier jag hållit med arkitekter, beställare och entreprenörer i Örebro 2006–10–13 och Uppsala 2006–12–01.
10. Bernard Leupen (2006), *Frame and generic space*

BIBLIOGRAFI

- a+u. Housing Currents* 429:2006
Archplus. Wohnen – wer mit wem, wo, wie, warum 176/177:2006
Detail. Geschosswohnungsbau 3:2006
Deutsche BauZeitschrift. Neue Wohnformen 1:2006
 Frank Kaltenbach (2006), "Wohnen heute – Vielfalt statt Flexibilität?/Housing Today – Variety Instead of Flexibility?" i *Detail*, Nr 3

- Frank Kaltenbach (2006), "The Balcony is Dead. Long Live the Loggia? New Facades in Housing" i *Detail*, Nr 3
- Sabine Kraft, Julia von Mende & Simone Kläser (2006), "Editorial – 'Hier bin ich Mensch, hier darf ich's sein!'" i *Archplus*, Nr 176/177
- Sabine Kraft, Julia von Mende & Simone Kläser (2006), "Die Grundrisstableaus" i *Archplus*, Nr 176/177
- Claus Kämpf (2006), "La Cité Manifeste. Experimentelle Wohnanlage in Mulhouse" i *Deutsche BauZeitschrift*, Nr 1
- Bernard Leupen (2006), *Frame and generic space. A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*, Rotterdam: 010 Publishers
- Juan Pablo Molestina (2006), "Standpunkt – Zum Thema 'Neue Wohnformen'" i *Deutsche BauZeitschrift*, Nr 1